

УДК 316.346.32

О. О. КОМАРОВА, О. С. СЛАВІНА, Л. Є. БРАТЧЕНКО

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ПЕНСІОНЕРІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: СТАН І ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто проблему соціального захисту пенсіонерів у сучасній Україні. Обґрунтовано думку про те, що люди похилого віку є найменш захищеними та малозабезпеченими верствами населення. Проаналізовано структуру соціальних трансфертів, систему соціального страхування пенсіонерів. Визначено та систематизовано соціальні проблеми пенсіонерів, які не знаходять адекватного вирішення на рівні державних органів влади. Запропоновано шляхи покращення соціального захисту малозахисених верств населення в сучасних українських реаліях.

Ключові слова: пенсіонери, люди похилого віку, соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні стандарти, пенсійна реформа.

Актуальність теми зумовлена зростанням потреби населення України, насамперед, його малозахисених верств, в ефективному соціальному захисті. Його суспільна роль, зокрема, підвищення якості їх життя, суттєво зростає в умовах переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки. Зволікання з боку державних органів влади з вирішенням соціальних проблем населення та невиконання ними своїх зобов'язань значно впливають на загальне зниження добробуту українського населення, що відрізняє Україну від інших розвинутих країн, особливо європейських.

Гостро дефіцит соціального захисту і байдужість з боку суспільства та державної влади відчують люди похилого віку, які після виходу на пенсію змінюються в соціальному, духовному, фізичному та інтелектуально-емоційному планах, а отже, потребують ефективної ресоціалізації в соціумі та належної підтримки з боку соціальних служб.

Тож **метою статті** є аналіз існуючої ситуації щодо соціального захисту та забезпечення пенсіонерів у сучасній Україні.

Завдання, які необхідно розв'язати: 1) розглянути характерні риси та особливості існуючого соціального захисту малозабезпечених верств населення; 2) порівняти основні показники соціального захисту в Україні та Європі; 3) подати короткий огляд основних положень нової пенсійної реформи; 4) висвітлити перешкоди, що заважають сучасній владі вдосконалити систему соціального захисту малозабезпечених верств населення, зокрема пенсіонерів.

Українське суспільство з 90-х рр. минулого століття і до теперішнього часу перебуває в стані перманентної трансформації. Економіка України зазнає значних системних змін, кризові явища супроводжують усі сфери суспільного життя, звісно, усе назване, безумовно, призводить до зниження рівня життя різних верств населення, посилення нерівності населення за

доходами, демографічної кризи тощо. Особливо гостро відчували глибину кризових явищ (втрачені заощадження, неможливість повернення депозитних коштів, низький рівень реалізації системи соціальних пільг, психологічне неприйняття економічної нерівності) ті групи населення, які потребували першочергового захисту з боку держави: незахищені, мало захищені, пенсіонери тощо. Різноманітні теоретичні дослідження, пов'язані із системою соціального захисту та забезпеченням соціальних прав пенсіонерів, проводили такі вчені, як: В. Андрущенко, І. Бабака, Г. Волинський, Н. Кривенко, Е. Лібанова, В. Макаренко, М. Макаренко, О. Новікова, В. Савка, Т. Савченко, І. Сирота, В. Скуратівський, Л. Слюсар, В. Тарасенко, Г. Філюк, Л. Черенько, П. Шевчук, Н. Якуненко, О. Ярош та ін.

Результати емпіричних досліджень, які стосувалися проблем соціального захисту мало захищених верств населення, подано в працях українських соціологів: Л. Амджадін, В. Бакірова, А. Горбачика, Т. Петрушиної, О. Плахової, Є. Суїменко та ін.

Сучасні умови, для яких характерні фінансова нестабільність, політичні суперечності, недосконалість законодавчої системи, призвели до того, що українськими державними органами не відпрацьовано дієвого механізму соціальної підтримки мало захищених верств населення, унаслідок чого наявні ситуації соціального неблагополуччя. Особливо гостро це відчувається в кризові періоди країни, коли за умов інфляції зростає загальний індекс споживчих цін, підвищуються тарифи на житлово-комунальні послуги, відбувається процес знецінення заробітних плат та пенсій, що, у свою чергу, призводить до зниження фінансових можливостей населення.

Ми погоджуємося з І. Сиротою, який вважає, що одним з важливих факторів, під впливом якого зростає необхідність соціального захисту населення, є різке зниження добробуту економічно неактивної частини населення, значну частину якого становлять пенсіонери [4, с. 413–420].

Соціальні зобов'язання держави зафіксовано в ст. 1 Конституції України. Таким чином, держава забезпечує мінімальний рівень соціальних гарантій для кожного громадянина. Соціальні гарантії розкривають ступінь матеріальної забезпеченості суспільства, створюють рівні можливості особистості для реалізації свого творчого потенціалу. Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень.

Соціальний захист населення України відбувається шляхом надання державою соціальних трансфертних платежів, які, згідно з українським законодавством, становлять понад 50% зведеного бюджету [3]. З метою запобігання підвищенню бідності населення, зокрема пенсіонерів, держава гарантує виплату соціальних трансфертів, які мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Сучасна статистика засвідчує, що українські пенсіонери, а саме: жінки, старші від 55 років, і чоловіки, старші від 60 років, залишаються поза

межами ринку праці. І хоча значна частка пенсіонерів та людей похилого віку залучена до активної трудової діяльності, все одно дуже поширеним є уявлення (особливо серед молоді), що люди похилого віку є «зайвими» в сучасних ринкових умовах. Серед причин, що змушують пенсіонерів продовжувати трудову діяльність, залишається недостатня матеріальна забезпеченість і бажання допомогти дітям та онукам, а також складність адаптації до економічних негараздів. Проте для багатьох з них державні соціальні гарантії є основним джерелом існування.

Соціальний захист пенсіонерів в Україні має такі властивості й характерні риси:

- по-перше, є складовою соціальної політики держави та спрямований на підвищення якості життя пенсіонерів;
- по-друге, є результатом соціально-економічних відносин між державою, з одного боку, та населенням як носієм робочої сили (виробником національного продукту) – з іншого;
- по-третє, здатен впливати на перерозподіл доходів та диференціювати доходи населення;
- по-четверте, задовольняє потреби населення, що, у свою чергу, об'єктивно та суб'єктивно змінює рівень його добробуту, а відтак, і якість життя;
- по-п'яте, сприяє адаптації населення, зокрема, після виходу на пенсію;
- по-шосте, спрямований на підтримку життєдіяльності кожної окремої особи, а отже, і на відтворення особистісного потенціалу тощо.

Вочевидь, в умовах розвитку трансформації суспільства виникає нагальна проблема покращення якості життя населення за допомогою забезпечення йому гідних соціальних стандартів та посилення підтримки з боку держави незахищених верств. У контексті цієї проблеми стрижневе питання – забезпечення державою соціального захисту людей похилого віку. І це особливо актуально на тлі високого рівня соціальної підтримки та забезпеченості пенсіонерів у європейських країнах. Так, дані соціологічних досліджень Інституту розвитку суспільства і громадського здоров'я свідчать, що:

- за доходом на душу населення Україна опинилась на передостанньому місці в Європі;
- дохід на душу населення в Україні становить у середньому 2731 дол. на рік;
- чверть населення України перебуває за межею бідності;
- рівень зростання доходів громадян, зокрема заробітної плати, у кілька разів відстає від зростання цін на товари, тарифів на послуги [6].

Результати багатьох соціологічних досліджень, а також власні спостереження авторів свідчать, що органи державної влади недостатньо уважно ставляться до цієї верстви населення, не повною мірою враховують їх особливі потреби при розподілі та наданні соціального захисту. Мінімальні

соціальні стандарти й нормативи сучасної України значно відстають від соціальних стандартів європейських країн.

Регулювання та реалізацію державної політики у сфері соціального забезпечення населення здійснюють Міністерство соціальної політики України й Міністерство фінансів. Управління фінансами пенсійного забезпечення здійснює Пенсійний фонд України.

Разом з тим в Україні досі немає єдиного закону, який би регулював усі аспекти соціального захисту та соціального забезпечення населення, а відтак поняття «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» не мають офіційного визначення в національному законодавстві.

Вітчизняні науковці П. Шевчук, М. Карлін, В. Скуратівський, О. Палій ототожнюють соціальне забезпечення із соціальним захистом. Під цими поняттями розуміють комплекс організаційно-правових та економічних заходів, що спрямовані на забезпечення життя, здоров'я й добробуту населення за конкретних економічних умов. Соціальне забезпечення населення являє собою систему соціальних гарантій, які держава надає своїм громадянам. О. Кочемировська і О. Пищуліна розглядають соціальне забезпечення як форму вираження політики держави, яка спрямована на матеріальне забезпечення окремих категорій громадян у випадку настання обставин, що визнаються державою на цьому етапі розвитку соціально значущими та тягнуть за собою втрату чи зниження доходу, малозабезпеченість, бідність. Соціальний захист – це практична діяльність щодо створення сприятливого навколишнього середовища, матеріального обслуговування й забезпечення непрацездатних та інших осіб, які потребують соціальної підтримки [цит. за 7].

Сучасне розуміння терміна «соціальне забезпечення» включає до своєї структури поняття «соціальне страхування». У Концепції соціального забезпечення населення України зазначено, що це є «система конкретних форм соціального забезпечення шляхом соціального страхування у разі безробіття, тимчасової або постійної непрацездатності та соціальна допомога непрацездатним і малозабезпеченим громадянам» [7].

У сучасних умовах соціальне забезпечення людей похилого віку здійснюють в основному державні органи. Умови та організацію соціального забезпечення літніх людей закріплено в державних нормативно-правових актах. До законів України, що регулюють соціальні відносини між учасниками системи соціального забезпечення, належать такі: «Про державну службу», «Про пенсійне забезпечення», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення», «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального забезпечення», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці і громадян похилого віку в Україні». Вищезазвані законодавчі акти було прийнято в основному за період 1991–1997 рр. з наступними змінами та доповненнями.

Згідно із чинним законодавством, політика соціального забезпечення й соціального страхування включає в себе:

- пенсійну політику та забезпечення страхування пенсійних внесків;
- політику медичного забезпечення і медичного страхування;
- субсидіарну політику (політику надання адресної соціальної допомоги);
- політику мінімальних соціальних гарантій, стандартів і ліквідації бідності;
- політику забезпечення соціальної безпеки.

І. Сирота виокремлює такі форми соціального забезпечення, що існують та розвиваються в Україні:

1. Обов'язкове державне пенсійне страхування – це система матеріального забезпечення непрацевдатних громадян, що здійснюється державою, Пенсійним фондом України.

2. Обов'язкове державне соціальне страхування робітників підприємств, незалежно від форми власності, яке являє собою систему забезпечення в період соціально-трудоких відносин, яка включає: допомоги по безробіттю, тимчасовій непрацевдатності тощо.

3. Соціальне забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету України. Ці кошти мають суто цільовий характер та спрямовані на виплати державних пенсій військовослужбовцям, підвищення пенсій та пільги ветеранам війни тощо.

4. Забезпечення за рахунок коштів соціальних фондів підприємств, творчих спілок, благодійних організацій та добровільних внесків громадян. До цієї форми варто зарахувати допомоги найуразливішим верствам населення, матеріальний стан яких можна вважати критичним.

5. Утримання непрацевдатних громадян у державних, комунальних та інших закладах соціального призначення.

6. Адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, непрацевдатним громадянам за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів.

7. Недержавне пенсійне забезпечення громадян за угодами робітників з роботодавцями, недержавними пенсійними фондами [8].

Пенсійна система є основним складовим компонентом соціального забезпечення. Розглядаючи пенсійну систему України, варто зазначити, що вона являла собою спочатку страхові товариства (до 1917 р.), потім інститут державного соціального забезпечення (до 1990 р.), а з 1991 р. з'явилася сучасна пенсійна система, яка була перехідною формою до страхових інститутів.

З 2004 р. в Україні, як і більшості країн, діяла *трирівнева модель пенсійного забезпечення*.

Перший рівень – це солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка базується на принципах солідарності,

субсидіювання та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Другий рівень являє собою накопичувальну систему загальнообов'язкового державного страхування і базується на принципах накопичення коштів осіб, які застраховані в Накопичувальному фонді, та здійснення фінансових витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій та одноразових виплат.

Третій рівень – це система недержавного пенсійного забезпечення, яка базується на принципах добровільної участі населення, роботодавців та їх спілок у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання населенням пенсійних виплат на умовах і в порядку, що передбачений законодавством про недержавне пенсійне забезпечення [8].

Вітчизняні науковці, які вивчають проблему ефективного пенсійного забезпечення, висловлюють думку щодо прийняття Пенсійного кодексу України та пенсійної реформи для більш ефективного регулювання пенсійних відносин. Пропозиція прийняття Пенсійного кодексу є результатом неефективності діючої пенсійної системи та незадоволеності нею більшості населення. Її неефективність полягає в низькому рівні пенсій, великій різниці між мінімальними та максимальними пенсіями, постійному зростанні кількості привілейованих пенсіонерів та підприємств, які мають пільгові умови сплати податків і внесків. О. Струченков зазначає, що пенсійна система, яка діяла до 2011 р., була наслідком «відсутності пенсійної культури, соціальної справедливості, надійних фінансових механізмів для нагромадження коштів на старість», які є її характерними ознаками, і була не в змозі захистити літніх людей та забезпечити їм гідну старість [9]. Отже, перед державою та суспільством постало питання реформування системи пенсійного забезпечення України.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2009 р. була ухвалена Концепція подальшого проведення пенсійної реформи. Реалізація цієї Концепції передбачала два етапи. Так, на першому етапі (2010–2013 рр.) передбачалося вдосконалення механізму індексації пенсій з метою усунення диспропорцій у розмірах; на другому етапі (2014–2017 рр.) необхідно було забезпечити рівноправність громадян шляхом запровадження єдиних правил призначення пенсій. Введення нової Пенсійної реформи у жовтні 2011 р. передбачало реалізацію таких положень:

– пенсійний вік планувалося підвищити для жінок протягом 10 років до 60 років, тобто до 2020 р. Це стосується жінок, які народилися після 31 січня 1956 р. Для чоловіків вік виходу на пенсію планувалося залишити незмінним – 60 років, тим самим досягнувши європейського рівня;

– розмір максимальних пенсій не мусив перевищувати 10 мінімальних пенсій, тоді як до пенсійної реформи розмір максимальних пенсій був необмежений;

– громадянам, які мають право дострокового виходу на пенсію, планувалося виплачувати пенсію при досягненні загальноствановленого пенсійного віку, тобто можливо піти на пенсію і раніше, але виплати будуть здійснюватися після настання пенсійного віку;

– мінімальний стаж для одержання соціальної пенсії за віком, а це становить 50% від мінімальної пенсії, мусив підвищитися з 5 років до 15;

– мінімальний стаж для призначення пенсій за віком для жінок мав підвищитися з 20 років до 30, для чоловіків з 25 років до 35;

– працюючим пенсіонерам не планувалося виплачувати надбавки до пенсії за понаднормований стаж та доплати до прожиткового мінімуму при його збільшенні. Нагадаємо, що за кожний додатково відпрацьований рік додатково виплачувався 1% до пенсії;

– якщо до введення пенсійної реформи при нарахуванні пенсій враховувалася заробітна плата до 2000 р., то зараз тільки заробітна плата за даними персоналізованого обліку;

– наступним положенням пенсійної реформи було те, що у працюючих пенсіонерів залишається і заробітна плата, і пенсія, але пенсія не буде підлягати індексації;

– пенсійна реформа передбачала також початок роботи накопичувального рівня пенсійної системи з 2013 р. До цього періоду передбачалося ліквідувати дефіцит Пенсійного фонду. Причому це стосувалося тих громадян, яким зараз не виповнилося 35 років, оскільки громадяни старше цього віку фізично не встигнули б накопичити гідні суми для пенсійних виплат у майбутньому [10].

Отже, незважаючи на високу передчасну смертність населення, Уряд України встановив наймолодший вік виходу на пенсію серед країн Європи.

Дослідження всеукраїнської суспільної думки, яке було проведено у 2014 р., свідчить про: негативне ставлення населення до підвищення пенсійного віку та встановлення обмежень пенсійних виплат (близько 98%); низьку поінформованість щодо діяльності недержавних пенсійних фондів (47%); впевненість більшості респондентів (76%) у тому, що власне державна пенсія, скоріш за все, буде їхнім основним джерелом доходу при настанні пенсійного віку; замалу кількість респондентів (лише 14%), які розраховують на підтримку з боку сім'ї [11]. Експерти стверджують, що зміни в пенсійній реформі призведуть до низки соціальних наслідків.

Висновки. Зважаючи на реалії сьогодення, не дивно, що проблему соціального захисту та соціальних прав пенсіонерів України аналізує багато українських дослідників і фахівців. Це цілком слушно, адже пенсіонери є колишніми суб'єктами трудових відносин, які в минулому створювали значний соціальний, виробничий, науково-технічний та інтелектуальний потенціал держави. Зараз же більшість з них є малозабезпеченими та потребують соціальної підтримки з боку нашого суспільства й держави, їх права захищаються Конституцією України та низкою нормативно-

правових актів, а сучасні принципи політики щодо них містяться в Міжнародних планах дій ООН з проблем старіння.

За недостатньої матеріальної забезпеченості, коли темпи зростання пенсій не встигають за темпами зростання споживчих цін, принцип соціальної справедливості та солідарності повинен бути покладений в основу реалізації соціальних прав пенсіонерів України. З огляду на те, що пенсіонери становлять значну групу населення в Україні та більшість з них перебуває в украй скрутному становищі, їх захист та підтримка потребують подальших поглиблених наукових досліджень, пропозицій і рекомендацій щодо їх ефективного соціального захисту й на цій основі ефективного реформування всієї системи соціального захисту та забезпечення.

Список використаної літератури

1. Бідак В. Складові системи державного регулювання соціального розвитку і соціального захисту / В. Бідак // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 1. – С. 35.
2. Бабак І. М. Соціальна діагностика чинників бідності: регіональний вимір / І. М. Бабак, А. Є. Дроздів // Грані. – 2010. – № 6. – С. 120–124.
3. Бюджетний Кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456 // Голос України. – 2010. – № 151. – С. 5–19.
4. Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні: учебник / І. М. Сирота. – 4 изд., перераб. и доп. – Харьков: Одиссей, 2003. – 384 с.
5. Про державний бюджет України на 2010 рік: Закон України від 27.04.2010 р. № 2154-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 22–23. – С. 263.
6. Іванещко К. Соціальні перспективи подовження пенсійного віку в Україні / К. Іващенко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 386–392.
7. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні: аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua.
8. Сенів Л. А. Оцінка диференціації доходів населення України [Електронний ресурс] / Л. А. Сенів, Ю. В. Малиновський // Социально-экономические реформы в контексте интеграционного выбора Украины: VIII Международная научно-практическая конференция. – Режим доступу: <http://www.confcontact.com>.
9. Струченков О. В. Пенсійна реформа в Україні як об'єкт управління / Олександр Струченков // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. праць. – Донецьк, 2011. – Вип. 179. – С. 63–68.
10. Пенсійна реформа. Концепція подальшого проведення пенсійної реформи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dpfu.dp.ua>.
11. Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pension.kiev.ua>.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2016.

Комарова А. А., Славина А. С., Братченко Л. Е. Обеспечение социальных прав пенсионеров в современной Украине: состояние и проблемы

В статье рассмотрена проблема социальной защиты пенсионеров в современной Украине. Обоснована мысль о том, что люди пожилого возраста являются наименее защищенными и малообеспеченными слоями населения. Проанализирована структура социальных трансфертов, система социального страхования пенсионеров. Определены и систематизированы социальные проблемы пенсионеров, которые не находят адекватного решения на уровне государственных органов власти. Предло-

жены пути улучшения социальной защиты малообеспеченных слоев населения в современных украинских реалиях.

Ключевые слова: пенсионеры, люди пожилого возраста, социальная защита, социальное обеспечение, социальные стандарты, пенсионная реформа.

Komarova O., Slavina O., Bratchenko L. Ensuring Social Rights of Pensioners in Modern Ukraine : Status and Challenges

The article discusses the social protection of pensioners in Ukraine today, because this socio-demographic group is the most vulnerable and low-income segment of the population.

The results of sociological researches fix that state agencies not enough attentive to this segment. When a distribution and providing them with social guarantees did not take into account their real needs.

It is widely known that minimum social standards and the standards of modern Ukraine far behind such social standards of European countries.

Therefore, relevance of the topic due to the fact that low-income strata of the Ukrainian population is increasing the need for effective social protection. Especially important it is to improve the quality of life in the transition to a socially oriented market economy.

Particularly acute lack of social protection and the indifference of the society and the government feel the elderly – retirees who, after retirement, changes in the social, spiritual, physical, intellectual and emotional level and are in need of effective re-socialization in the society.

Slow action by the government to address the social problems and non-compliance with their obligations have a significant impact on the overall reduction of their welfare. All this distinguishes Ukraine from other developed countries, for the worse.

Therefore, the purpose of this article – to analyze the state of social protection and pensioners in modern Ukraine.

The tasks that need to be addressed in the article, the following:

- 1) consider the characteristics and features of social protection of pensioners, which operates in Ukraine;*
- 2) to compare key indicators of social protection in Ukraine and Europe;*
- 3) give an overview of the main provisions of the new pension reform in Ukraine;*
- 4) to identify the obstacles which prevent public authorities to improve the system of social protection of pensioners.*

Most scientists agree that today the problem of improving the quality of life of senior citizens is not a priority socio-economic development of Ukraine. Therefore, this article analyzes the aspects and structure of existing social protection, and especially the introduction of changes to the pension reform.

Based on the analysis of the results, it is concluded that in order to optimize social policy and strategic welfare guidelines should take into account resource and institutional constraints that exist in the modern Ukrainian society, as well as due to the fact that pensioners make up a significant group of the population in Ukraine and most of them are in an extremely difficult position, their protection and support requires further research, developed proposals and recommendations with a view to their effective social protection. On this basis, according to the need for effective reform of the entire social system as a whole.

Key words: senior, elderly, social protection, social security, social standards, the pension reform.